

SZÜCS ZOLTÁN GÁBOR

IAN KERSHAW: A HITLER-MÍTOSZ. VEZÉRKULTUSZ ÉS KÖZVÉLEMÉNY¹

A náciizmusról szóló könyvek egy rendkívül összetett és óvatosan kezelendő problémával foglalkoznak. Olyannal, amelyik egyszerre követel tudományos és erkölcsi válaszokat a kutatótól. Ezért túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a náciizmus történetírása egyszerűen nem lehet értékes tudomány.

Kershaw könyvét mindenekelőtt azért érdemes elolvasni, mert érzékeny erre a nehéz tudományos-erkölcsi problémára. Ha valakiben felmerült már a kérdés, hogy hogyan tudott 80 millió német Hitler bűvkörébe kerülni és nyilvánvalóan képtelen, aljas eszmékkal azonosulni, továbbá miként tudtak később a németek elszámolni lelkiismeretükkel, Kershaw könyvében egy bátor és intelligens választ fog találni kérdésére.

Mivel nem vagyok történész, bár érdekel a történelem, Kershaw könyvét igyekszem az alábbiakban saját diszciplínám, a diszkurzív politikatudomány problémáit is szem előtt tartva ismertetni. Ezért először röviden rekonstruálok majd a könyv főbb téziseit, azután áttérek arra a kérdésre, hogy mit tanulhat az ember (legkivált, bár nemcsak), ha diszkurzív, a könyv érényeiből és hibáiból.

A HITLER-MÍTOSZ

Kershaw, mint azt az előszóból megtudjuk, eredetileg középkori angol történelemmel (13-14. századi kolostori gazdálkodással) foglalkozott, s ezt

¹ The Hitler Myth – Image and Reality in the Third Reich. Ford. Berényi Gábor, Kortina Kiadó; Budapest, 2003.

követően tért át, egy ösztöndíj birtokában a 20. századi Bajorország történetére. Talán ezzel is magyarázható, hogy különös, szinte már pozitivistá érdeklődést mutatott a források iránt, és hogy figyelme a náciizmus reprezentációjára, nem pedig a náciizmus eseménytörténetére összpontosult. Mint a könyv eredeti alcíme – *Image and Reality in the Third Reich* – mutatja, elsősorban azt a hatalom és az emberek között közvetítő közeget, az „imidzset” akarta feltárni, ami lehetővé tette, hogy józan gondolkodású emberek elfogadják a rendszer működését. Mindez sok tekintetben szemben áll azzal, ahogy a kérdést kezelni szoktuk. Nem is annyira a tudományban, mint inkább a náciizmus kollektív emlékezetében, a Harmadik Birodalom a vörös-fehér, horogkeresztes zászlók, a sárga csillagos zsidók, menetelő barna és fekete egyenruhás németek, a Tigris és a V-1, a Wehrmacht és a magasba lendített karok erdejének világa, ahol akadhatott egy-két jóérezsű ember, de ahol, mint arra Szabó István nagyszerű filmjének, a Szembesítésnek, egyszerű gondolkodású amerikai kihallgatótisztje (akit Harvey Keitel alakít) naív hitetlenkedéssel rámutat, elképesztő vakság és önbecsapás kellett volna hozzá, hogy valaki tisztességes maradjon. De persze szemben áll azokkal a tudományos törekvésekkel is, amelyek a náciizmusban mint eszmerendszerben látják a kulcsot a történetek megértésére.²

Kershaw elsőre meglepő állítása, hogy a Harmadik Birodalom lakói lényegében mindig ellenségesek maradtak a náciizmussal szemben, s ehelyett a Hitler-mítosz biztosította a hatalom számára szükséges – Kershaw weberi fogalomhasználatával – karizmatikus legitimitációt. A szerző ezzel tudja megmagyarázni, hogy a források szerint annyi csoport keveredett konfliktusba a rendszerrel, miközben Hitler személye vitán felül állhatott. Az egyházak (főleg a katolikus) és a hívők (főként a katolikusok) a náciizmus pogány és ateista vonásait kifogásolták, továbbá sor került az ún. „egyházcsata” küzdelmeire, amit nehezen lehetne megérteni, ha elhinnénk, hogy mindenki azonosult a náci ideológiával. Ugyanígy a munkások széles tömegei őrizték meg baloldali érzelmeiket, liberálisok és konzervatívok távolságtartásukat.

Kershaw ezt a jelenséget véli felfedezni a holokauszttal kapcsolatban is. Leszögezi, hogy az antiszemitizmus másodlagos jelentőségű volt a rendszer önreprezentációjában, amint azt utólagos vizsgálatok is igazolni látszanak.³ Ezzel azonban nem revizionista állítást fogalmaz meg, nem értékeli le a holokauszt borzalmait, csupán arra ad magyarázatot, hogy miért olyan ellentmondásosak és nehezen értelmezhetőek a források. Megmutatja, hogy bár Hitlert rögeszmésen foglalkoztatta az antiszemitizmus, a 20-as évektől

² Nolte híres könyve, *A fasizmus korszaka* például egy ilyen magyarázatra vállalkozott.

³ p. 324., 347-348.

politikájának középpontjában az antimarxizmus állt. Hogy a hatalomátvétel környékén alig ejtett szót a zsidókról és az első antiszemita intézkedésben személyesen nem is vett részt, az egyéni akciókat pedig nyilvánosan elítélte. Mi több, a holokauszt idején is csak homályos célozgatásokat engedett meg magának. Részben ennek köszönhető, hogy a lakosságnak csak zavaros fogalmi voltak a „zsidókérdésről”, amit jól példáz az a maga brutalitásában is naivnak tűnő állampolgári felvetés a nagy brit bombatámadások idején, hogy bosszúból halomra kellene lőni a zsidókat. Akkor, amikor már évek óta folyik a tervszerű és tömeges népiirtás...

Kershaw története a Harmadik Birodalomról nagyon árnyalt és sokoldalúan átgondolt. A társadalmi csoportok nagy része nem azonosul a náciizmussal, miközben elfogadja a Hitler-mítoszt. A rendszer elfogadottsága fokozatosan, nagy visszaesésekkel nő az első háborús évekig, amikor is a sikerek hatására eléri a csúcspontját, hogy később a vereségek és bombázások drámaian visszavessék. Kershaw még arra is odafigyel, hogy foglalkozzon a Hitler-mítosz utóéletével – az 50-es években még virulens, a 60-as években megtörik, hogy a 70-es években jöjjön egy, a szélsőjobbra korlátozott reneszánsza – és hogy feltegye a kérdést, mit hitt el a rendszer saját magáról. Különbséget tesz a nyilvános és a belső köröknek szánt kijelentések között, a nyilvánvalóan cinikus propaganda és a náci szinte vallásszerű Hitler-kultusza között, sőt, megmutatja, miként kezdett el Hitler fokozatosan hinni maga is saját mítoszában.

A DISZKURZÍV POLITIKATUDOMÁNY HASZNA

Hogy megtudjuk, mindebből mi következik a diszkurzív politikatudományra nézve, nem árt néhány szót szólni a diszciplína konstruktivista elméleti előfeltevéseiről. Bár sokféle felfogás létezik, a magam részéről elfogadhatónak vélem azt, amely a valóságot „jelentésvalóságnak” tartja és a „diszkurzívot” egy teoretikus horizontnak tekinti, amelyen belül konstituálódnak a valóság tárgyai.⁴ Ennek a látszólag igen elvont és szélsőséges kijelentésnek a valódi értelmét a szokásos társadalomtudományos magyarázatok adják. Ezek a társadalmat olyan előzetesen adott tényezőkre visszavezetve igyekeznek megmagyarázni, mint a struktúra vagy a cselekvés, a hatalom vagy a tekintély, az egyetemes vagy a partikuláris. A diszkurzív elmélet velük szemben azt hangsúlyozza, hogy a társadalmi folyamatok tényezői nem determinálják

⁴ Vö. Szabó Márton: A diszkurzív politikatudomány alapjai. Budapest: L'Harmattan. 2004., Jacob Torfing: New Theories of Discourse. Laclau, Mouffe, Zizek. London: Blackwell. 1999., Ruth Wodak – Michael Meyer: Methods of Critical Discourse Analysis. London: Sage. 2001.

szélsőségesen az eseményeket és nem is maradnak érintetlenek tőlük. Ugyanis maga a társadalom, sőt, az azt meghatározó struktúrák és ágensek (osztályok, érdekek, ideológiák, stb.) is egyaránt merő jelentéskonstrukciók, amelyek csak addig maradhatnak változatlanok, amíg nem kerülnek szembe olyan kihívásokkal, amelyek már egyszerűen értelmezhetetlenek a korábbi jelentéskomplexumokban, és amelyek ezért új jelentésadásra készítetik a szereplőket. A diszkurzív elméletek ezért kiemelten kezelik a beszédet, nem mintha olyan tévképzetük volna, hogy a valóság pusztán hangokból, betűkből, gondolatokból álló, hagyományos értelemben vett szöveg volna, hanem mert a beszédben folyó jelentéstermelő tevékenységben vélik tetten érni a valóság tárgyainak diszkurzív természetét, azaz azt, hogy elválaszthatatlanok a nekik tulajdonított jelentésektől.

A diszkurzív elmélet így bizonyos mértékig osztozik a történet-tudomány – szinte már-már fetisiszta – vonzódásában a szöveg iránt. Az első dolog, amit egy olyan példászerű történeti elemzésből, mint amilyen Kershaw könyve, megtanulhat, az olvasó a szöveggel kapcsolatos, az ti., hogy miként kell bánni a rendkívül összetett és ellentmondásos forrásanyaggal. A diszkurzív elemzések általában igen szegényesek forrásokban, nem abban az értelemben ugyan, hogy ne használnának sokféle műfajú szöveget, a sajtóanyagoktól a beszédeken, interjúkon, fókuszcsoportos vizsgálatok anyagain át a fikcióig, mint inkább abban az értelemben, hogy egy elemzés egyszerre igen kevés szöveget mozgósít. Ez nem hiba, inkább módszertani, sőt szemléleti kérdés, a diszkurzívok ugyanis általában a jelentéskonstruálás pillanatát igyekeznek tetten érni, s ehhez igen közel kell menni a szövegekhez, ami persze erősen korlátozza a felhasználható szövegek mennyiségét. Így viszont a diszkurzív elemzések nemigen szembesülnek olyan problémákkal, mint hogy hogyan lehet megalkotni a 30-as évek német közvéleményének hangját⁵ olyan ellentétes érdekű, ellentétes irányba torzító forrásokból, mint a biztonsági rendőrség, az SD és a szocdem emigrációs szervezet, a Sopade irattömege.

A másik tanulságot viszont már nem is annyira Kershaw könyvének érdemei, mint inkább problematikus vonásai nyújtják. Volt már szó arról a „mesternarratíváról”, amely a művön végighúzóva biztosítja, hogy a szerző ne csúszson bele a revizionista vagy holokauszt-tagadó értelmezések mocsarába. A 20-as évektől meglévő, később ugyan csak nehezen kimutatható, de a világháború alatt újra felszínre kerülő esszenciális vagy tulajdonképpeni nácizmus teszi Kershaw történetét erkölcsileg értelmezhetővé. Épp mint az eredeti alcímben, létrehoz egy valóságot, amelyhez képest a Hitler-mítoszt

⁵p. 18-21.

mint kártékony, veszélyes szupplementumot, valami ismeretelméletileg alacsonyabb értékű „imidzseként” ítélné meg. Valahogy úgy, hogy bár Hitler egy gazember volt, de az „imidzs”, ez a manipulációval kialakított kollektív önbecsapás, amely egy adott ponton még Hitlert is megfertőzi, elkendőzte az emberek szeme előtt a valóságot, s így anélkül követhették Hitlert, hogy azonosultak volna náci céljaival. Ennek megfelelően vonja le Kershaw a könyv tanulságát is, amely szerint ma is fennáll a veszélye annak, hogy az emberek újra manipulálhatók lesznek. Nem maga a mítosz fog újjáéledni, hanem *„a régi mítoszokat ... újak váltják fel. A modern technológia és a fejlett marketing-technikák, kisebb személyi kultuszok köré fonódva, a politikai képalkotás egyre bonyolultabb és kifinomultabb példáival állnak elő még a nyugati demokráciákban is”*⁶.

De vajon valóban megnyugodhatunk-e ebben a tanulságban? Egy diszkurzív már csak elméleti előfeltevései folytán is nemmel fog válaszolni. A fő probléma az „imidzs” státusával van. Kershaw „mesternarratívája” egyszerre garantálja az imidzs alárendeltségét a valósághoz képest és őrzi meg egyúttal számára a történelem erkölcsi értelmezhetőségét. Csakhogy, érvényes volt-e ez a szembeállítás a maga idejében? Gyanúra ad okot, hogy a „mesternarratíva” (egyébként nehezen vitatható) ítéletei számos esetben rövidre zárják az értelmezést. Különösen feltűnő ez a náci párt figuráinak leírásában, ahol minden velük kapcsolatban felmerülő panaszt különösebb gondolkodás nélkül elfogad Kershaw, sőt, meg-megtold néhány – erkölcstelenségükre, lelki perverzításukra utaló – megjegyzéssel.⁷ Talán nem kell magyarázni, hogy a hatalmaskodás, a hivatalok „packázásai”, az újonnan hatalomra kerültekkel szembeni bizalmatlanság nem a náci elit differentia specificája és még csak nem is a diktatórikus hatalom sajátja. Úgy tűnik, a szerző mégsem képes ellenállni a kísértésnek, hogy a nácik hibáit és a náciizmus eredendő erkölcstelenségét összekapcsolja.

Ráadásul Kershaw nagy lépést tesz meg a történelem árnyalt ábrázolása felé azzal, hogy szétválasztja a náciizmust és a vezérkultuszt, s így a teljes azonosulás és a teljes elutasítás mellett további választási lehetőségeket biztosít a korabeliek számára, de általában véve nem sok szót veszteget a német társadalomra, nagyjából a forrásai kategóriáit veszi át és emellett a politikát is úgy kezeli, mint nagyjából egyirányú, a hatalom felől érkező, befogadásra váró impulzusokat. (Ezért is gondolkodik manipulációban.) Holott a Harmadik Birodalom társadalmi struktúrája nem maradt érintetlen a politika történéseitől. Nem az amúgy is vitatott modernizációs tézis

⁶ p. 375.

⁷ p. Különösen, de nem kizárólag 141-152.

akarom felemleni, hogy a náciizmus amolyan különös modernizáció lett volna, egyszerűen csak arra gondolok, hogy megváltoztak azok a társadalmi gyakorlatok, amelyekben az osztályok, érdekek, értékek artikulálódhattak és ezért maga a társadalom sem maradhatott ugyanaz. Olyasmikre gondolok, mint a völkisch csoportok identitása, hiszen azt a náciizmus kisajátította, a munkásság számára a szociális kérdések államosítása megváltoztatta az államhoz való viszony kérdését. De mégis, a legnyilvánvalóbb példa ebből a szempontból az, ahogy a Harmadik Birodalom megkonstruált egy addig lényegében nemlétező, homogén „német zsidóságot” bizonyos faji ideológiai, politikai és jogi eszközökkel.

Ilyen értelemben, a reveláló alaptézis ellenére van valami rugalmatlanság Kershaw gondolatmenetében, amit a leegyszerűsítő társadalom- és politikakép mellett az is csak megerősít, ahogy Kershaw mesternarratívája a Harmadik Birodalom történetét egységes, zárt egésznek látja, amelyben az elmozdulásoknak, alternatíváknak, esetlegességnek nincs helye. Ez a mesternarratíva ad jelentést a történelemnek, még ha csak diszkrétén, a háttérben fut is végig a könyvön és sosem lesz tolakodó, mégis, nélküle az az erkölcsi magabiztosság, ahogy szándékok és eredmények azonosíthatók lesznek, s amelyekhez képest az „imidzs” alacsonyabb státusba kerül, nem volna elképzelhető. Hogy beláthassuk ennek gyengeségeit, játszunk csak el a gondolattal (reális lehetőségek voltak a maguk korában), hogy Hitler korán megbukik, esetleg a náciizmuson belül a szociális-újropogány vonal tudja jobban képviselni magát, vagy hogy a nagyhatalmak nem nézik tehetetlenül Hitler blöffölő-zsaroló külpolitikáját és Európa már 1936-37-ben, a Wehrmacht szempontjából „túl korán” beleszalad, egy a németeknek nem sok jót ígérő háborúba? Az események végkimenete egészen más lenne, és a háborús évek „apokaliptikus”, az imidzs hazugságait feltáró funkciója megszűnne. Mégis, változtatna-e ez bármin, ami 1932-33-ban végbement? Aligha. És ez egy súlyos tudományos-erkölcsi tanulással szolgál.

ERKÖLCSI ÉS TUDOMÁNYOS TANULSÁG

A könyv azért, hogy feláldozza a történelem esetlegességét és a jövőt „beírja” a múltba, megmenekül attól, hogy relativizálja erkölcsi ítéletét, márpedig ez egy olyan téma, ahol minden relativizálás a pusztán tudományos veszélyeken túl egzisztenciális fenyegetést, a tudományos életből való kizáródás veszélyét is jelenti a kutató számára. Ugyanakkor Kershaw

következtetése, hogy vigyáznunk kell, nehogy manipuláljanak minket gonosz erők, mégsem valami kielégítő. Hiszen ha csak ennyit kellene tenni!

De mint ahogy Kaposi Dávid az Eichmann-perről adott kiváló elemzésében⁸ felveti, egy diszkurzívnak igenis szembe kell tudni nézni azzal az ijesztő ténnyel, hogy nincs birtokunkban olyan abszolút erkölcsi mérce, olyan mesternarratíva, amely képessé tehetne bennünket csálhatatlanul szétválasztani az Imidzset és a Valóságot.

Sokaknak furcsa lehet, ha azt mondom, ebből mégsem kell következnie sem tudományos, sem erkölcsi nihilizmusnak, de még csak relativizmusnak sem.

A szerző magyar nyelv és irodalom szakos bölcész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politológia Doktori Iskola PhD-hallgatója.

⁸ Kaposi Dávid: Emlékezet mint nyelvjáték – Az Eichmann-per diszkurzív elemzése. 2000. 2004. június

